

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΟΓΔΟΥΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1950

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",

38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΛ - 38

ΑΘΗΝΑΙ





ΣΟΛΩΜΙΚΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ

Α'. ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1908 πού βρισκόμουν στὴ Ζάκυνθο εἶχα τὴν ἐξαιρετικὴ συγκίνηση νὰ ἰδῶ στὰ χέρια τοῦ σεβαστοῦ φίλου κ. Λ. Χ. Ζώη τὴν πρώτη ἐλληνικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Σολωμοῦ ποὺ γινόταν γνωστὴ. Στὸ μεταξὺ βρέθηκαν, βέβαια, καὶ ἄλλες τρεῖς ἐλληνικὲς ἐπιστολές τοῦ Σολωμοῦ¹⁾ ὅσο ὅμως κι' ἂν ἔτσι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ κ. Ζώη δὲν εἶναι πιά μοναδική, δὲν παύει νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ, κυρίως γιὰ τὸ περιεχόμενό της.

Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει δημοσιευτῆ ὡς τῶρα δύο φορές ἀπὸ τὸν κ. Λ. Χ. Ζώη²⁾, καὶ τίς δύο φορές ὅμως χωρὶς καθόλου ἢ μὲ ἐλάχιστα σχόλια. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ πρῶτα νὰ τὴ δημοσιέψω ἄλλη μιὰ φορά διορθώνοντας μερικὲς ἐλάχιστες παραλείψεις τῶν πρώτων δημοσιεύσεων καὶ νὰ προσθέσω μερικὲς παρατηρήσεις³⁾.

Τὴν ἄλλη φορὰ [π]οῦ [σ]οῦ ἔγραψα ἐξαστόχησα νὰ σοῦ ἀν[τ]ιγρ[ά]ψω [τὲ]ς δύο στροφές ὁποῦ ἐκόλλησα κατὰ τὸ τέλος τοῦ πονήματος. Εἶναι φύσις τοῦ ἀνθρώπου ὅταν ἐνοστιμεύθῃ ἓνα πράγμα καλὰ καὶ γιὰ πολλὰς φορές, νὰ δυσκολεύεται εἰς ὅ,τι ἀλλαγὴ ἢ αὐξησιν ἢ μωροειὶ ὅ⁴⁾ ποιητῆς νὰ κάμῃ, καὶ ἄς εἶναι καὶ εἰς τὸ καλλιότερον. Δὲς καὶ ἡ ψυχὴ του ἐπῆρε *quella riega*⁵⁾ καὶ δὲν δύναται νὰ ἀλλάξῃ τὰ κινήματα ὁποῦ ἢ συνήθεια⁶⁾ τὸν ἔκαμε εἰς ἐκεῖνον καὶ ὄχι σὲ ἄλλον τρόπον νὰ αἰσθανθῆ. Ἐτοῦτο εἶναι, μοῦ φαίνεται, τὸ δίκιο γιὰ τὸ ὁποῖον κάποιος μοῦ εἶπε ὅτι οἱ δύο στροφές ἀργοποροῦν⁷⁾ τὸ τέλος τοῦ ποιήματος. Ἡ ἄζόντα⁸⁾ λοιπὸν εἶναι relativa⁹⁾, ὅμως ἔχουν δίκιο. Ἀλλὰ ἔχω δίκιο καὶ ἐγώ· γιὰτὶ ὅτα τὲς ἔκαμα οἱ τρίχες τῆς κεφαλῆς μου δὲν ἦταν ἡσυχες. Ἐπειτα παρατηρῶ ὅτι λίγοι ἄκουσαν¹⁰⁾ τὸ ποίημα πρὸς τοὺς τόσους ὁποῦ δὲν τὸ γρί[κ]ησαν¹¹⁾..... [θέλει] τὸ τυπώσω βέβαια.....

Δὲν ἔχουμε καμιὰ εἴδηση οὔτε γιὰ τὸν

ἀποδέκτη οὔτε γιὰ τὴ χρονολογία τῆς ἐπιστολῆς¹²⁾. Ὡστόσο καὶ τὸ μέρος ὅπου βρέθηκε καὶ ὁ γραφικὸς χαρακτήρας μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε μὲ κάποια βεβαιότητα πὼς θὰ πρέπη νὰ ἔχη γραφτῆ τὴν ἐποχὴ τῆς Ζακύνθου, καὶ βέβαια ὄχι τὰ πρῶτα πρῶτα χρόνια ἄς ποῦμε μέσα στὴν πενταετία 1823—1828.

Πιὸ σημαντικὸ ὅμως εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς. Ὁ Σολωμὸς γράφει σὲ κάποιον φίλο του καὶ ἀναφέρει «δυσὸ στροφές ὁποῦ ἐκόλλησε κατὰ τὸ τέλος τοῦ πονήματος»¹³⁾, ἢ τοῦ ποιήματος, ὅπως γράφει παρακάτω. Ἡ προσθήκη αὐτὴ («ἄζόντα») τῶν δυσὸ στροφῶν δὲν ἔγινε δεκτὴ μὲ εὐμένεια ἀπὸ τοὺς φίλους τοῦ ποιητῆ. Κάποιος μάλιστα τοῦ ἔκαμε καὶ τὴ ρητὴ παρατήρηση πὼς «ἀργοποροῦν τὸ τέλος τοῦ ποιήματος», πὼς μακραίνουν δηλ. δυσανάλογα τὸ ποίημα. Ὁ Σολωμὸς ὅμως ἀντίθετα ὑπερασπίζεται τίς δυσὸ στροφές: «ὅτα τὲς ἔκαμα οἱ τρίχες τῆς κεφαλῆς μου δὲν ἦταν ἡσυχες»! («τὸ ἀπόκρυφο τῆς τέχνης μου» θὰ εἴπῃ στίς Σημειώσεις τοῦ «Ὑμνου»). Καὶ μόνο προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τοὺς ἄλλους ποὺ δὲν ἱκανοποιήθηκαν, ἐπειδὴ εἶχαν συνηθίσει τὸ ποίημα στὴν προγενέστερη μορφή.

Πρόκειται λοιπὸν γιὰ κάτι ἐξαιρετικὰ σημαντικό: ὁ Σολωμὸς κάνει κριτικὴ σὲ ποίημα δικό του καὶ ὑποστηρίζει μιὰ προσθήκη ποὺ ἔκαμε. Ποιὸ εἶναι ὅμως τὸ ποίημα; Νομίζω πὼς μόνο σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ποιήματα (τῆς ζακυθινῆς περιόδου φυσικὰ) ταιριάζει τὸ περιεχόμενον τοῦ γράμματος: στὴν «Ξανθούλα».

Ἡ «Ξανθούλα» ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ, πολλὰς φορές δημοσιευμένο σὲ ἀνθολογίες καὶ ἄλλου¹⁴⁾. Ὁ Πολυλάς τυπώνει τὸ ποίημα μὲ ὀκτώ στροφές, δὲν εἶχε ὅμως ὑπ' ὄψη τοῦ αὐτόγραφο τοῦ ποιητῆ. Στὴν «Ἐστία» τοῦ 1891 (Β' σ. 307) δημοσιεύτηκε μιὰ κρίση τοῦ Ἀντωνίου Μάτεση, τοῦ φίλου τοῦ Σολωμοῦ καὶ συγγραφέα τοῦ «Βασιλικοῦ», γραμμὴν ἀπάνω στὸ ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης Πολυλά πού χρησιμοποιοῦσε, πὼς «οἱ στροφές αὐτές (οἱ δύο τελευταῖες) δὲν εἶναι τοῦ Σολωμοῦ, οὔτε καὶ μπορούσε νὰ εἶναι, παρὰ κανενὸς ἡλίθιου». Ἀπὸ τότε ἔχουμε τὴν τάση νὰ θεωροῦμε τίς στροφές αὐτές νόθεσ¹⁵⁾. Ἡ καινούργια ἐπιστολὴ μᾶς ἀναγκάζει, νομίζω,

ν' αναθεωρήσουμε τή γνώμη μας. Ὁ Σολωμός πρωτόγραψε τήν «Ξανθούλα» μέ ἑξι στροφές. Στόν τύπο αὐτόν διαδόθηκε τό ποίημα ὄχι μόνο στόν κύκλο τῶν γνωστών του ἀλλά καί πλατύτερα. Ἔτσι τό γνώρισε καί ὁ Μάτεσης, ἡ ψυχὴ του εἶχε πάρει «*quelle riège*», καί γι' αὐτό τόσο ἔντονα διαμαρτυρήθηκε ὅταν εἶδε τίς δύο αὐτές στροφές τυπωμένες. Ὁ Πολυλάς, βέβαια, τό ποίημα δέν τό δημοσίεψε ἀπό χειρόγραφο. Ἀλλά, σάν εὐσυνείδητος ἐκδότης πού ἦταν, δέν μπορεί παρά θά βρέθηκε κι' αὐτός μπρός στό πρόβλημα πού γεννοῦσαν οἱ δύο στροφές. Ἀπό τίς ἐκδόσεις πού έγιναν ἀμέσως μετά τό θάνατο τοῦ Σολωμοῦ καί πού ξέρουμε πῶς τίς ἔλαβε ὑπ' ὄψη του, τοῦ Ρωσσολίμου (Ζάκυνθος 1857) καί τοῦ Μαντσαβίνου - Δαλλαπόρτα (Ἀθήναι 1857), ἡ πρώτη παραλείπει καί τίς δύο στροφές, ἡ ἄλλη τυπώνει μόνο τήν πρώτη. Ὁ Πολυλάς ἀντλήσε λοιπόν ἀπό κάποια ἄλλη πηγή — ἴσως κάποιο ἀυθεντικό ἀντίγραφο; Ἐπειτα, τό ποίημα — ἓνα ἀπό τά πιό γνωστά τῆς νεανικῆς περιόδου — δέν μπορεί νά μήν τό εἶχε ἀκούσει ὁ Πολυλάς ἀπό τόν ἴδιο τόν ποιητή. (Γιά ἓνα ἄλλο ἐπίσης περίφημο ποίημα τῆς ζακυθινῆς ἐποχῆς, τῆ «Φαρμακωμένη», ξέρουμε πῶς ὁ Σολωμός τήν ὑπαγόρευσε τοῦ Πολυλά) ¹⁶).

Ἄς σημειωθῆ ἀκόμη καί τοῦτο: ὅτι καί ἡ δημοσίευση στήν ἐφημερίδα «Αἰών» τοῦ 1849 (ἀρ. 945) ¹⁷) περιέχει τίς δύο ἀμφισβητούμενες στροφές. Ὡστε ἀπό τήν ἀποψη τῆς φιλολογικῆς παράδοσης τοῦ κειμένου, οἱ καλύτερες πηγές, πού εἶναι, φυσικά, πρῶτα ὁ Πολυλάς, ἀλλά καί ἡ δημοσίευση στόν «Αἰώνα», μαρτυροῦν γιά τή γνησιότητα τῶν στροφῶν. Τό ζήτημα τό λύνει πιό ὀριστικά ἡ ἐπιστολή μέ τή θαυμάσια μαρτυρία πού προσθέτει ἀπό τήν πιό ἔγκυρη πηγή — τόν ἴδιο τόν ποιητή. Συνάμα ὁμως μάς μαθαίνει ὅτι τό τραγούδι δέ γράφτηκε ἀπό τήν ἀρχὴ ἔτσι, ἀλλά πῶς τίς δύο στροφές τίς «ἐκόλλησε» ὕστερότερα ὁ ποιητής. Γιά ὁσους ὑποστήριζαν πῶς οἱ στροφές δέν ἦταν γνήσιες, ἄς εἶναι τουλάχιστο τοῦτο: μιὰ μικρὴ παρηγοριὰ στή φιλολογικὴ τους ἀστοχία.

Β'. ΣΟΛΩΜΟΣ ΚΑΙ "ΘΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ,"

Ὅτι στό δρόμο πρὸς τίς πηγές τῆς ἐθνικῆς παράδοσης ἡ ποιητικὴ πορεία τοῦ Σολωμοῦ ἦρθε μιὰ ὀρισμένη στιγμή σ' ἐπαφὴ μέ τόν «Ἐρωτόκριτο» καί μέ τ' ἄλλα κείμενα τῆς ἀκμῆς τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, τό συμπεραίναμε καί τό τονίζαμε συχνά ¹⁸). Ἰδίως φανερὴ εἶναι ἡ ἐπίδραση στοὺς ποιητικούς ἐκφραστικούς τρόπους καί στή στιχουργία (στή βαθύτερη δηλ. μελωδικὴ γραμμὴ) τοῦ Σολωμοῦ τῆς ὄριμης περιόδου, ἀπό τόν «Κρητικό» (1833) κι' ὕστερα. Δέν εἶχε ὁμως ὡς τώρα διαπιστωθῆ ν' ἀναφέρῃ πουθενά ρητὰ ὁ Σολωμός κάποιο ἀπό τά κεί-

μένα τῆς κρητικῆς ἀκμῆς. Ἐξω ἀπό τή γνώστη μνεῖα τῆς «Βοσκοπούλας» στό «Διάλογο». Ἀλλά ἡ «Βοσκοπούλα» εἶναι ἔργο μᾶλλον πρῶιμο, τοῦ τέλους ἴσως τοῦ 16ου αἰώνα, γραμμένο σέ ἐντεκασύλλαβο, πού δέν ἀντιπροσωπεύει ἀκόμα τή μεγάλη περίοδο τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας.

Γι' αὐτό εἶναι, νομίζω, σημαντικὴ μιὰ σημείωση τοῦ Σολωμοῦ σ' ἓνα χειρόγραφο του, πού ἀναφέρει συγκεκριμένα ἓνα ἀπό τά σπουδαιότερα ἔργα τῆς κρητικῆς ἀκμῆς, τῆ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» ¹⁹). Ἡ σημείωση περιέχεται σ' ἓνα τετράδιο αὐτόγραφο τοῦ Σολωμοῦ, τὸν ἀριθ. 12 τῆς Τεκτονικῆς Στοᾶς Ζακύνθου. Εἶναι ἓνα τετράδιο μεγάλο σχῆμα, μέ 91 σελίδες, γραμμένο, κατὰ τή συνήθεια τοῦ Σολωμοῦ, κι' ἀπό τήν ἴσια κι' ἀπό τήν ἀνάποδη. Ἀνήκει στή ζακυθινὴ περίοδο καί περιέχει διάφορες συνθέσεις, κυρίως τῶν ἐτῶν 1823—1826 (Δυὸ ἀδέλφια, Εἰς Μάρκο Μπότσαρη, ἀποσπάσματα τοῦ Διαλόγου, μετάφραση τοῦ Σ τῆς Ἰλιάδας, Λάμπρος—τοῦ Λάμπρου καί Ἰταλικά σχεδιάσματα ἀνέκδοτα—κ. ἄ. π.) ²⁰). Στὴ σελ. 43, ἀνάμεσα ἀπὸ στίχους καί σχεδιάσματα γιά τόν Λάμπρο, βρίσκουμε τὴ σημείωση:

καὶ στό κύμα κλιτός (... τοῦ Ἀβραάμ φυλ. 6)

καὶ πιό κάτω στήν ἴδια σελίδα:

καρδιᾶς τ' ἀπόκτυπο. Ἀβραάμ φυλλ. 22

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς ἔχουμε ἐδῶ συγκεκριμένη παραπομπή στή «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» καί μάλιστα παραπομπή σέ ὀρισμένη σελίδα τοῦ βιβλίου. Τό φυλ. καί φυλλ. σημαίνει μᾶλλον φύλλο, καί ἡ παραπομπή γίνεται σέ κάποια ἀπὸ τίς πολλές ἐκδόσεις τῆς Βενετίας, πού ἀριθμοῦσαν μάλιστα οἱ παλιότερες φύλλα καί ὄχι σελίδες. Δέν ἀποκλείεται ὁμως νά σημαίνῃ καί *φυλλάδα* (Ἀβραάμ φυλλάδα [σελίδα ἢ φύλλο] 6 καί 22).

Ἡ δευτέρη ἀναγραφὴ ἀναγνωρίζεται εὐκολότερα: παραπέμπει στόν στ. 499 τῆς «Θυσίας»

Μὲ τῆς καρδιᾶς τ' ἀπόκτυπο θέλω σᾶς ἀ-
[νιμένει ²¹].

Εἶναι λόγια τῆς Σάρρας ἀπὸ τὴ θαυμάσια σκηνὴ ὅπου ὁ Ἀβραάμ ξυπνᾷ τόν Ἰσαὰκ γιά νά τόν πάρῃ στή θυσία. Ὑπάρχει καί τύπος *ἀπόκτυπος* (ὁ) στόν στ. 1093 (*ῶφου καρδιᾶς ἀπόκτυπος*). Ἡ σπάνια καί ποιητικὴ λέξη ἔκαμε ἐντύπωση στό Σολωμό καί τὴ σμείωσε.

Ἡ πρώτη ἀναγραφὴ εἶναι κάπως πιό δύσκολο ν' ἀναγνωριστῆ: *Καὶ στό κύμα κλιτός*. Ἡ ἔκφραση δέν ὑπάρχει πουθενά στή «Θυσία», καί μάλιστα ὁ τονισμὸς στήν τρίτη συλλαβὴ μάς δείχνει ὅτι ἡ φράση δέν μπορεί νά προέρχεται ἀπὸ δεκαπεντασύλλαβο (τοῦ τύπου τῆς «Θυσίας»). Νομίζω πῶς ἐδῶ συμβαίνει κάτι ἄλλο. Οἱ σημειώσεις προέρχονται ἀπὸ τήν ἐπεξεργασία τοῦ «Λάμπρου» ἢ

φράση είναι ένας μισός έντεκασύλλαβος :
καὶ στὸ κύμα κλιτὸς υ — υ — υ

πού θά σκόπευε ὁ Σολωμός νά τόν χρησιμο-
ποιήση κάπου στὸ ποίημα — ἴσως γιὰ τὸ θά-
νατο τοῦ Λάμπρου (πρβ. τὸ ἀπόσπασμα 27,
τὸ τέλος, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴ Μαρία :

*Καὶ εἰς τὸ κύμα πὸν βλέπει ὡς τὸν καθρέφτη
ξανακοιτάει, χαμογελάει καὶ πέφτει).*

Ἐκεῖνο πού ἤθελε νά σημειώσῃ ὁ Σολω-
μός ἦταν πάλι ἡ ἰδιωματικὴ καὶ σπάνια λέξη
κλιτὸς πού βρῆκε στὴ «Θυσία» (=σκυμμένος,
καὶ ὕστερα : κατηφής, θλιμμένος). Ἡ λέξη
ἀπαντᾷ συχνὰ στὰ κρητικὰ κείμενα καὶ εἰ-
δικότερα στὴ «Θυσία». Ἐδῶ θά πρόκειται
γιὰ τὸν στ. 102, ὅπου ἡ λέξη ἐμφανίζεται
γιὰ πρώτη φορά στὸ ἔργο :

τοῦ Πλάστη κἀνω δέηση κλιτὸς, γονατι-
[σμένος

(καὶ ἡ παραπομπὴ στὴ σελ. — ἢ φύλλο — 6
μᾶς ἀναγκάζει νά τοποθετήσουμε τὸ στίχο
πρὸς τὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου). Ἡ λέξη ἐπανέρ-
χεται καὶ στὸν στ. 141, ἀλλὰ μὲ τὸν τύπο
κλιτὴ (μιλεῖ ἢ Σάρρα), καὶ ἀκόμα στ. 418,
572 (κλιτό), 582 (κλιτά), 796 (κλιτό), 1002 (κλι-
τός)²²).

Ὅσο κι' ἂν ἀποτελοῦν λεπτομέρεια, οἱ
δυσὸ αὐτὲς ἀναγραφὲς ἔχουν ἰδιαίτερη ἀξία :
εἶναι ἡ γραπτὴ ἐπικύρωση τῆς γνωριμίας
τοῦ Σολωμοῦ μὲ τὰ κείμενα τῆς κρητικῆς
ἀκμῆς καὶ μιὰ μαρτυρία γιὰ τὸ πῶς δούλευε
τὴν ποιητικὴ γλῶσσα καὶ πῶς ἀξιοποιοῦσε
τὰ στοιχεῖα τῆς παράδοσης.

Γ'. «ΚΛΕΙΣΕ ΣΤΗΝ ΨΥΧΗ ΣΟΥ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ»

Ὁ στοχασμὸς εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ γνω-
στοὺς τοῦ Σολωμοῦ. Στὸν τύπο «Κλείσε
μέσα στὴν ψυχὴ σου τὴν Ἑλλάδα, καὶ θά
αἰσθανθῆς μέσα σου νά λαχταρίζῃ κάθε
εἶδος μεγαλείου» μᾶς τὸν ἔκαμε γνωστὸν
ὁ Πολυλάς (Προλεγόμενα σελ. λδ' : «τὴν
ἐξῆς ἀπλὴ φράση, ἡ ὁποία σώζεται εἰς ἓνα
τοῦ ἰδιόγραφο»), καὶ ἔτσι ἦταν γνωστὸς γιὰ
γενιὲς ὀλόκληρες. Ἀλλὰ τὸ 1926 ὁ κ. Κ.
Καιροφύλας βρῆκε στὰ χειρόγραφα τοῦ Σο-
λωμοῦ τὸν στοχασμὸ, αὐτόγραφον, διατυ-
πωμένον ἰταλικά, καὶ — τὸ σημαντικότερο —
μὲ μιὰ παραλλαγή πολὺ οὐσιαστικὴ : *Chiudi
nella tua anima la Grecia (o altra cosa),
ti sentirai fremere per entro ogni genere di
grandezza, e sarai felice.* (Κλείσε στὴν
ψυχὴ σου τὴν Ἑλλάδα — ἢ ἄλλο πράγμα — θά
αἰσθανθῆς μέσα σου νά λαχταρίζῃ κάθε εἶ-
δος μεγαλείου καὶ θά εἶσαι εὐτυχισμένος). Δὲν
πρόκειται ἐδῶ ν' ἀπαριθμήσουμε τίς συζη-
τήσεις πού γέννησε ἐκεῖνο τὸ ο *altra cosa*,
καὶ τίς παρεξηγήσεις πού δημιούργησε. Πα-
ρατηρήθηκε κυρίως πῶς μὲ τὴν προσθήκη
αὐτὴ ἄλλαζε ριζικὰ ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀφο-

ρισμοῦ καὶ χανόταν τὸ ὑψηλὸ πατριωτικὸ
τοῦ κέντρο· κι' ἀκόμα τονιζόταν ἡ ἀναξιο-
πιστία τοῦ Πολυλά πού ἔφτασε νά παρα-
χαράξῃ ἓνα σολωμικὸ κείμενο γιὰ νά τὸ
προσαρμόσῃ στὴν ἀποψη τοῦ ἐθνικοῦ ποιητῆ
πού ὑποστήριζε.

Γιὰ τὴ σωστὴ σημασία τῆς παραλλαγῆς
καὶ τῆς προσθήκης τοῦ *altra cosa* σήμερα
ἔχουν πιά, ἐλπίζω, ξεκαθαριστῆ τὰ πράγ-
ματα²³) : ὁ στοχασμὸς βαθαίνει σὲ νόημα
μὲ τὴν προσθήκη αὐτὴ χωρὶς καὶ ν' ἀδυνα-
τίζει τὸ ἑλληνολατρικὸ τοῦ κέντρο. Ὅσο
γιὰ τίς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Πολυλά,
ὑποστηρίχτηκε, σωστά, πῶς δὲ μᾶς ἔδινε
κείμενο τοῦ Σολωμοῦ, παρὰ ἀπλῶς ἀνέφερε
ἓναν στοχασμὸ· ὑποστηρίχτηκε ἀκόμα — κά-
πως δειλά, εἶναι ἡ ἀλήθεια — πῶς ἴσως ὁ Πο-
λυλάς νά εἶχε μπροστὰ του ἄλλο χειρό-
γραφο τοῦ Σολωμοῦ μὲ παραλλαγή τοῦ
στοχασμοῦ ὅπως τὴ δημοσίεψε. Τὴν τελευ-
ταία αὐτὴ ὑπόθεση ἀκριβῶς ἐπιβεβαιώνει
ἓνα ἰδιόγραφο τοῦ Σολωμοῦ πού ἔμεινε ἄ-
γνωστο ὡς τώρα καὶ πού ἀποκαθιστᾷ πέρα
ὡς πέρα τὴν εὐσυνειδησία τοῦ Πολυλά.

Ἀνάμεσα στὰ σολωμικὰ χειρόγραφα τῆς
Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν²⁴), ὁ ἀριθμὸς 25 εἶναι
ἓνα δωδεκασέλιδο τετράδιο μὲ γραμμένες
μόνο τίς δυὸ πρώτες καὶ τὴν τελευταία σε-
λίδα. Ἐκεῖ ἀνάμεσα σὲ πρώτα σχέδια τοῦ
Β' Σχεδιάσματος τῶν Ἐλευθέρων Πολιορ-
κημένων βρίσκουμε καὶ τὸ στοχασμὸ δια-
τυπωμένον ὡς ἐξῆς : *Chiudi nella tua anima
la Grecia, ti sentirai fremere per entro ogni
genere di grandezza... E sarai felice.* Δη-
λαδὴ (χωρὶς ο *altra cosa*) : Κλείσε μέσα
στὴν ψυχὴ σου τὴν Ἑλλάδα· θά αἰσθανθῆς
νά λαχταρίζῃ μέσα σου κάθε εἶδος μεγα-
λείου — καὶ θάσαι εὐτυχισμένος.

Τὸ χειρόγραφο, εἶπαμε, περιέχει πρώιμα
σχεδιάσματα τῶν Ἐλευθέρων Πολιορκημέ-
νων (Β' Σχεδ.)· ἀκόμα κι' ἀπὸ τὸν γραφικὸ
χαρακτήρα μπορούμε νά τὸ τοποθετήσουμε
γύρω στὰ 1835. Τὸ χειρόγραφο τοῦ κ. Και-
ροφύλα (ἄλλοτε Τεκτονικὴ Στοὰ χφ 9, ἀρ.
12, σήμερα Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 9, Φ 99),
ἓνα λυτὸ φύλλο, περιέχει στίχους τοῦ Γ'
Σχεδιάσματος, πρέπει λοιπὸν νά τὸ τοποθε-
τήσουμε μιὰ δεκαετία ἀργότερα, γύρω στὰ
1845—1850. Εἶναι φανερό πῶς ἡ προσθήκη
ο *altra cosa* φανερῶνει ἓνα βᾶθμα τοῦ ἀρ-
χικοῦ στοχασμοῦ· τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Σολω-
μός ἔλεγε γιὰ τὸν «Πόρφυρα» : «Τὸ ἔθνος
πρέπει νά μάθῃ νά θεωρῇ ἐθνικὸν ὅ,τι εἶναι
ἀληθές».

Δ'. «ΚΑΙ ΣΥ Σ' ΕΣΕ ἼΧΕΙΣ ΜΕΡΟΣ,,

Τὸ πρῶτο ἀπόσπασμα τοῦ «Πόρφυρα»
δὲν εἶναι τόσο εὐκολονόητο. Χῶρια ἀπὸ τὰ
ὑψηλὰ νοήματα πού ἐκφράζει καὶ πού δια-
τυπώνονται ἀπὸ τὸ Σολωμὸ μὲ μιὰ συμπύ-
κνωση καὶ μὲ τὸν ἑλλειπτικὸ τρόπο πού
προτιμᾷ στὰ ἔργα τῆς τελευταίας του περι-
όδου, ὑπάρχει καὶ μιὰ γλωσσικὴ δυσκολία.

Τί θά πῆ «καί σὺ σ' ἐσέ 'χεις μέρος»; Δοκίμασα ἄλλοτε²⁵⁾ νὰ δώσω μιὰ ἐρμηνεία τοῦ ἀποσπάσματος, καί ἐξήγησα τὸ ἐπίμαχο χωρίο ὡς ἐξῆς: κι' ἐσὺ ἔχεις μέσα σου (σ' ἐσέ) ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν Παράδεισο, φυλάξ κατὶ ἀπὸ τὴν Παράδεισο. Αὐτὸ τὸ μέρος, αὐτὸ τὸ κατὶ τὸ ἀκοῦς πού λαχταρίζει μέσα στὰ στήθια σου;

Ἄνάμεσα στὰ χειρόγραφα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὁ ἀριθ. 47 ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία χαρτιά, ὅπου πολὺ βιαστικά καὶ πρόχειρα εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸ Σολωμὸ ἓνα ἰταλικὸ κείμενο, πού μοιάζει σὰν σχεδιάσμα γιὰ ποίημα ἢ ἴσως γιὰ προσφώνηση ἢ γιὰ λόγο (δὲν πρόκειται πάντως γιὰ σχεδιάσμα τοῦ «Πόρφυρα»). Ὅ,τι μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ πρώτου κομματιοῦ, ὅπου βλέπουμε καθαρὰ διατυπωμένον τὸν ἴδιο στοχασμὸ πού πῆρε τὴν ποιητικὴν τὴν ἐκφραση στὸ πρῶτο ἀπόσπασμα τοῦ «Πόρφυρα»: *L'Inferno t'è teso intorno da tutte le parti; ma le sue forze non valgono²⁶⁾ che lontano dal Paradiso, e tu, o Uomo, n'hai una parte chiusa nel petto. Lo senti tu che ti palpita dentro, o Buono? (Ἡ κόλαση ἀπλώθηκε γύρω σου ἀπ' ὅλες τίς μεριές· ὅμως οἱ δυνάμεις τῆς δὲν ἔχουν μπόρεση παρὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν Παράδεισο, κι' ἐσὺ, ὦ ἄνθρωπε, ἔχεις κλεισμένο ἓνα μέρος (τῆς Παράδεισος αὐτῆς) μέσα στὸ στήθος σου. Τὸ ἀκοῦς πού λαχταρίζει μέσα σου, ὦ Καλέ;).*

Νομίζω πὼς καθαρότερα—καὶ ἐγκυρότερα—δὲν μποροῦσε νὰ ἐρμηνευθῆ τὸ δυσκολονόητο ἀπόσπασμα. Ἄς σημειωθῆ ὅτι ὁ «Πόρφυρας» δὲν πῆρε τὴν ὀριστικὴν του μορφήν καὶ ὅτι ὁ Σολωμὸς δὲ θ' ἄφηνε ἀσφαλῶς χωρὶς ἐπεξεργασία τὴν δύσκαμπτη φράση πού εἶναι ἄλλωστε κι' ἓνας ἀναφομοίωτος ἰταλισμὸς (*e tu n'hai una parte*). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ προσφώνηση ὦ ἄνθρωπε (*o Uomo*) πού τοποθετεῖ ὅλον αὐτὸν τὸν ὑψηλὸ ποιητικὸ στοχασμὸ σ' ἓνα ἐπίπεδο καθολικότερα ἀνθρώπινο.

Ε'. ΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΝΕΑΝΙΚΩΝ ΙΤΑΛΙΚΩΝ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ

Τὰ νεανικὰ ἰταλικά ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ, ὅσα δὲν εἶχαν συμπεριληφθῆ στίς «*Rime Impronvisate*» (Κέρκυρα¹ 1822, ² 1823), καὶ (λίγα) στὴν ἐκδοσὴ Πολυλά, δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν Δε Βιάζη (Ἄπαντα, Ζάκυνθος 1880, σ. 363-380) καὶ τὸν κ. Κ. Καιροφύλα (Ἄνεκδοτα Ἔργα¹ σ. 122-143, ² σ. 52-95). Καὶ οἱ δύο ὅμως τελευταῖες αὐτὲς ἐκδόσεις δὲν εἶναι χωρὶς λάθη, λιγότερα ἢ πρώτη, πολὺ περισσότερα ἢ δεύτερη²⁷⁾. Εὐτυχῶς ἔχουμε μερικὰ χειρόγραφα, ἀντίγραφα τῆς ἐποχῆς, πού μᾶς βοηθοῦν ν' ἀποκαταστήσουμε τὴν ὀρθὴ γραφὴν στὸ ἰταλικὸ κείμενο. Τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ τὰ χειρόγραφα πού ξέραμε ὡς τώρα ἦταν ἓνα τῆς Τεκτονι-

κῆς Στοᾶς Ζακύνθου (ἀρ. 23): τέσσερα διφυλλὰ («κόλλες») μὲ ἀντιγραμμένα ὀγδόντα νεανικὰ ἰταλικά σονέτα καὶ μερικὰ ἄλλα ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ. Δυστυχῶς τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἦταν ἐξαιρετικὰ πυκνογραμμένο καὶ κακογραμμένο, καὶ εἶχε καὶ ἄλλες ἐλλείψεις. Πολὺ σπουδαιότερο εἶναι ἓνα νέο χειρόγραφο πού ἀνακαλύφθηκε τελευταῖα στὴ Ζάκυνθο καὶ βρίσκεται σήμερα καταθεμένο στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη²⁸⁾.

Πρόκειται γιὰ ἓνα μικρὸ τεῦχος χαρτόδετο πού περιέχει καθαρογραμμένα ὀγδόντα κι' αὐτὸ νεανικὰ σονέτα καὶ τὴν «Ἔπη γιὰ πρώτη λειτουργία». Στὸ πρῶτο φύλλο ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *Rime* (ἓνα δεύτερο χέρι προσθέτει: *Impronvisate*) *del N. S. Dionisio Co. Salamone Zacintio* (Στίχοι—αὐτοσχέδιοι—τοῦ εὐγενοῦς Κυρίου Διονύσιου Κόντε Σολωμοῦ Ζακύνθου), καὶ στὸ δεύτερο ἡ ἀκόλουθη σημείωση: *La maggior parte di questi sonetti furono composti dall'autore in casa dell'amico suo Cav. Paolo Co. Mercati e in presenza di molti signori. Dette poesie venivano raccolte dal d^{to} Co. Mercati di mano in mano che l'autore le componeva, il quale non impiegava nel comporli più di 8 a 10²⁹⁾ minuti, e talvolta soli minuti 4, avendo in pochissimi oltrepassati minuti 13³⁰⁾. (Τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τούτα τὰ σονέτα τὰ ἐσύνθεσε ὁ ποιητὴς στὸ σπίτι τοῦ φίλου τοῦ Ἰππότη Παύλου Κόντε Μερκάτη καὶ μπρὸς σὲ πολλοὺς ἄλλους. Τὰ ποιήματα αὐτὰ τὰ μάζευε σιγά-σιγά ὁ Κόντε Μερκάτης ὅσο τὰ ἐσύνθετε ὁ ποιητὴς, πού δὲ χρειαζόταν γι' αὐτὸ περισσότερο ἀπὸ 8 ἕως 10³⁰⁾ λεπτά, καὶ καμιά φορὰ μονάχα 4—μόνο γιὰ μερικὰ ξεπέρασε τὰ 13 λεπτά³⁰⁾).*

Ἐκεῖνο πού δίνει μεγαλύτερη σπουδαιότητα στὸ χειρόγραφο εἶναι ὅτι, μολονότι ἀντίγραφο, εἶναι ἐπιθεωρημένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Σολωμὸ, πού διορθώνει μὲ τὸ χέρι του πολλοὺς στίχους ἢ προσθέτει σημειώσεις. Ἔτσι π. χ. στὸ σονέτο γιὰ τὴν Παναγία (Δε Βιάζης σελ. 365) τὸν 2^ο καὶ τὸν 3^ο στίχο τὸν διορθώνει ὁλοτέλα ὁ Σολωμὸς, ἀλλάζοντας τὸ νόημα. Ἡ γραφὴ στὸ χειρόγραφο (καὶ στὴ δημοσίευση τοῦ Δε Βιάζη) εἶναι:

*Trema come al soffiare d'aura la frasca
E dimostra che in cuor tanta ha burrasca*

Ὁ Σολωμὸς διορθώνει:

*Stassi non come al turbine la frasca
Benchè tanta nel cuor senta burrasca.*

Στὸ σονέτο γιὰ τὴ Στυλιανὴ Μακρῆ, τὸ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Κουαρτάνο (σ. 387), ὁ Σολωμὸς σημειώνει: *Questo sonetto non fu impronvisato* (Τὸ σονέτο αὐτὸ δὲν εἶναι αὐτοσχέδιο) κ. ἄ. π.³¹⁾.

Οἱ διορθώσεις ὅμως αὐτὲς τοῦ Σολωμοῦ δὲν εἶναι μόνο πολυτιμότερες οἱ ἴδιες· μᾶς ὀδηγοῦν καὶ σὲ δύο σημαντικότερα, νομίζω, συμπεράσματα: τὸ ἓνα σχετικὸ μὲ

τήν έκδοση τῶν «Rime Improrivisate», τὸ ἄλλο σχετικὸ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν νεανικῶν ἰταλικῶν ποιημάτων.

Ἀνάμεσα στὰ 80 σονέτα ποὺ περιέχει τὸ χειρόγραφο εἶναι καὶ τὰ 30 τὰ δημοσιευμένα στὶς «Rime Improrivisate». Σ' αὐτὰ ὁ Σολωμὸς ἔχει κάμει ἕνα σημάδι (τέσσερις μικρὲς κάθετες γραμμὲς) κι' ἔχει σημειώσει ἕναν ἀριθμὸ: N. 1, 2, 3 κοκ. Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ εἶναι οἱ ἴδιοι ποὺ ἔχουν τὰ σονέτα στὶς RI⁸²). Ἀκόμα, ὅλες οἱ διορθώσεις ποὺ ἔχει κάμει μὲ τὸ χέρι τοῦ ὁ Σολωμὸς στὸ χειρόγραφο ἔχουν περιληφθῆ στὸ τυπωμένο κείμενο τῶν RI — δηλ. τὸ κείμενο τῶν RI εἶναι τὸ κείμενο τὸ ἐπιθεωρημένο καὶ διορθωμένο ἀπὸ τὸν Σολωμὸ. Π.χ. στὸ 1^ο σονέτο, ὁ 6^{ος} στίχος στὸ χειρόγραφο ἔχει τὴ γραφή: Di gioja il cor mi palpita nel petto. Ὁ Σολωμὸς διορθώνει: Di speme il cor κτλ. — κι' αὐτὴ εἶναι ἡ γραφή καὶ στὶς RI. Στὸ ἴδιο σονέτο, στ. 9: riaggia τὸ χειρόγραφο, riazza διορθωσὴ Σολωμοῦ καὶ RI, στ. 14: E non v'è τὸ χειρόγρ., E non è Σολωμὸς καὶ RI. Στὸ 2^ο σονέτο, στ. 3: Stuo di nubi infocati τὸ χειρόγρ., Molta nube infocata Σολωμὸς καὶ RI. Κι' ἔτσι σ' ὅλα τὰ σονέτα χωρὶς ἐξαιρέση.

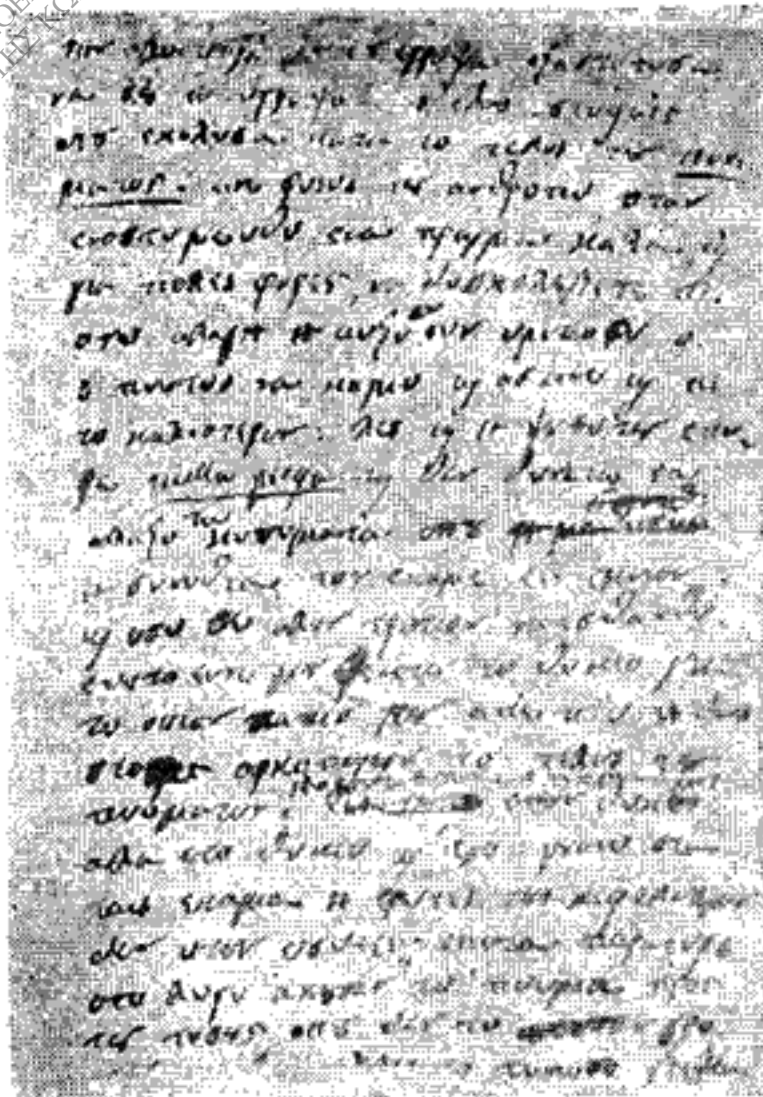
Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι ὁ Σολωμὸς προσάρμοσε ἐκ τῶν ὑστέρων τὴ γραφή τοῦ χειρογράφου πρὸς τὴ γραφή τοῦ τυπωμένου κειμένου⁸³· μιὰ τέτοια ὑπόθεση ὁμοίως εἶναι ὀλότελα ἀπίθανη. Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο ποὺ μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ χειρόγραφο ἐπιθεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Σολωμὸ πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν «Rime Improrivisate». Ἀπὸ τὶς σημειώσεις (Note) ποὺ δημοσιεύονται στὸ τέλος τῶν RI, ἡ δεύτερη ἀναφέρεται στὰ σονέτα ἀρ. 20 καὶ 21, ποὺ ἔχουν τὶς ἴδιες ὑποχρεωτικὲς ὁμοιοκαταληξίες, ἀλλὰ διαφορετικὸ θέμα (Ἡ Δευτέρα Παρουσία, Ἡ Αὐγή), καὶ μᾶς πληροφορεῖ πὼς ὁ Δρ Ταγιαπιέρας παρατήρησε πὼς οἱ ὁμοιοκαταληξίες τοῦ πρώτου (ἀρ. 20) σονέτου βοηθοῦσαν οἱ ἴδιες τὸν ποιητὴ γιὰ τὴ διατύπωση τῶν νοημάτων· γι' αὐτὸ μὲ τὶς ἴδιες ὁμοιοκαταληξίες ἔδωσε στὸν ποιητὴ ἄλλο θέμα ὀλότελα διαφορετικὸ (Ἡ Αὐγή), ὁ ποιητὴς ὁμοίως ἔγραψε καὶ τὸ δεύτερο σονέτο μὲ τὴν ἴδια

εὐκολία. Ἡ ἴδια αὐτὴ σημείωση περιέχεται καὶ στὸ χειρόγραφο, καὶ εἶναι ὀλόκληρη μὲ τὸ χέρι τοῦ Σολωμοῦ. Καὶ ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἀντιγραφή ἀπὸ τὸ τυπωμένο κείμενο μᾶς τὸ πιστοποιοῦν ἀδιαμφισβήτητα ὀρισμένες διαγραφές καὶ διορθώσεις⁸⁴) ποὺ δείχνουν πὼς ἡ διατύπωση εἶναι τοῦ ἴδιου τοῦ Σολωμοῦ.

Τὸ ἴδιο καὶ στὴν ἐπόμενη σημείωση (γιὰ τὸ σονέτο ἀρ. 22). Οἱ ὁμοιοκαταληξίες στὸ σονέτο αὐτὸ δὲν πλέκονται σταυρωτὰ ἢ πλεχτὰ ὅπως συνήθως, ἀλλὰ βρίσκονται μαζί τέσσερις στὸ α' καὶ τέσσερις στὸ β' τετράστιχο (αααα, ββββ)· ἡ σημείωση μᾶς δικαιολογεῖ τὸ πρᾶμα λέγοντας πὼς μὲ τὴ σειρά αὐτὴ τὶς ἔδωσαν στὸν ποιητὴ, ποὺ δὶχως νὰ τὸ προσέξῃ ἐσύνθεσε ἔτσι τὸ σονέτο. Κι' ἐδῶ στὸ χειρόγραφο ἡ σημείωση εἶναι μὲ τὸ χέρι τοῦ Σολωμοῦ, καὶ πάλι ὀρισμένες διαγραφές μᾶς δείχνουν πὼς πρόκειται γιὰ διατύπωση τοῦ ἴδιου⁸⁵).

Ἐπειδὴ ἀπ' ὅλα αὐτὰ νομίζω πὼς μπορούμε νὰ βγάλουμε ἕνα βέβαιο συμπέρασμα: ὁ Σολωμὸς πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευσήν ἐπιθεώρησε τὴν ὕλη, διάλεξε αὐτὸς τὰ σονέτα ποὺ θεώρησε πὶ ἄξια νὰ τυπωθοῦν⁸⁶), ἔκαμε διορθώσεις καὶ πρόσθεσε ὀρισμένες παρατηρήσεις. Τὸ χειρόγραφο ποὺ ἔχουμε στὰ χέρια μᾶς ἴσως μάλιστα νὰ εἶναι ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν έκδοση⁸⁷). — Ἀλλὰ τότε

ἐκεῖνο ποὺ μᾶς λέει ὁ Στράνης στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Οὐγο Φώσκολο ποὺ προτάσσει ἀντὶ γιὰ πρόλογο στὶς «Rime Improrivisate», πὼς ἔκλεψε ἀπὸ τὸν ποιητὴ τὸ χειρόγραφο γιὰ νὰ δημοσιέψῃ τὰ σονέτα⁸⁸) δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστὸ. Ὁ Σολωμὸς εἴτε ἀπὸ νεανικὴ, ὄχι ἀντιπαθητικὴ, αὐταρέσκεια, εἴτε γιὰ τὴν πραγματικὴν ἀμεταξύ εἶχε στρέψῃ ὅλη του τὴ φροντίδα γιὰ νὰ διαμορφώσῃ νεοελληνικὴ ποιητικὴ γλῶσσα (pone ogni sua mente per formare la lingua greca moderna ὁ Στράνης ἔ.ἀ.), δὲν ἤθελε νὰ φανῆ πὼς παρουσίαζε μόνος του τὰ ἰταλικά αὐτὰ σονέτα καὶ προτίμησε νὰ θεωρηθῆ πὼς τοῦ τὰ τυπώνει ἕνας φίλος. Ἀλλὰ τὸ πρῶτο αὐτὸ συμπέρασμα μᾶς ὀδηγεῖ καὶ σ' ἕνα δεύτερο, σχετικὸ μὲ τὴ



Ἑλληνικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Σολωμοῦ.
(Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη.)

χρονολογία τών νεανικῶν ἰταλικῶν ποιημάτων. Ἀφοῦ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τὸ ἐπιθεώρησε ὁ Σολωμὸς γιὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν RI, εἶναι, φυσικὰ, προγενέστερο ἀπ' αὐτῆ, καὶ ἐπομένως ὄλα τὰ ποιήματα ποὺ περιέχει εἶναι γραμμένα πρὶν ἀπὸ τὸ 1822, τὴ χρονιά ποὺ τυπώθηκαν οἱ RI³⁹). Καὶ τὰ ὄγδοντα σονέτα ποὺ περιέχει τὸ χειρόγραφο εἶναι ὄλα σχεδὸν τὰ νεανικὰ τοῦ Σολωμοῦ ποὺ ξέρουμε. Τὸ σημαντικό χρονολογικὸ συμπέρασμα εἶναι λοιπὸν ὅτι ὄλα σχεδὸν τὰ νεανικὰ ἰταλικά σονέτα τοῦ Σολωμοῦ ἔχουν γραφτῆ πρὶν ἀπὸ τὸ 1822, μέσα στὰ τρία χρόνια ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Ἰταλία ὡς τὸ τέλος τοῦ 1821⁴⁰).

Ἄν ὄλα ὄσα δὲν περιέχονται στὸ χειρόγραφο—ποὺ δὲν εἶναι πόλλα—εἶναι γραμμένα ὕστερ' ἀπὸ τὸ 1822, δὲν μπορούμε, φυσικὰ, νὰ ποῦμε. Γιὰ μερικά ποὺ τὰ ἔχει τὸ χειρόγραφο τῆς Ζακύνθου (Ode a Venere, Il Pentimento, κτ' ἕνα δυὸ ἄλλα) θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ τὸ θεωρήσουμε γιὰ βέβαιο πὼς εἶναι τῆς ἴδιας ἐποχῆς (πρὶν ἀπὸ τὸ 1822—ὅπως καὶ τὰ δυὸ σονέτα Δε Βιάζης 370 καὶ 373, τὰ μόνον ποὺ δὲν περιέχονται σὲ κανένα χειρόγραφο καὶ ὅμως εἶναι φανερό πὼς ἀνήκουν στὸ γνῶστό κύκλο τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων). Ἀντίθετα, γιὰ τέσσερα σονέτα ποὺ δὲν περιέχονται οὔτε στὸ χειρόγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης οὔτε στῆς Ζακύνθου, εἴμαστε βέβαιοι (τουλάχιστο γιὰ τὰ τρία) πὼς γράφτηκαν μετὰ τὸ 1822. Εἶναι τὸ σονέτο στὸν λόρδο Γκίλφορντ (Δε Βιάζης σ. 367), τὰ δυὸ γιὰ τὸ θάνατο τοῦ πάπα Πίου Ζ' († Αὐγούστου 1823, Δε Βιάζης 369, Καιροφ. 1^ο 142, 2^ο 92) καὶ τὸ γνῶστό σονέτο γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Φώσκολου († 1827), τὸ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Κουαρτάνο—σονέτα ἄλλωστε ποὺ ξεχωρίζουν καὶ μὲ τὸ θέμα καὶ μὲ τὴ μορφή τους. Ὅσο γιὰ τὰ τρία ἀπόσπασματικά ποιήματα ποὺ δημοσίεψε ὁ Δε Βιάζης σ. 375—80, δὲν περιέχονται κτ' αὐτὰ σὲ κανένα ἀπὸ τὰ δυὸ χειρόγραφα. Φαίνονται κτ' αὐτὰ μᾶλλον μεταγενέστερα.

Σ'. ΚΡΙΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΙΚΑ

α) Κατ' αὐτόν—κατ' αὐτὸν.

Οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι τῆς δεύτερης ὀχτάβας ἀπὸ τὸ 25^ο ἀπόσπασμα τοῦ «Λάμπρου» (ποὺ εἶναι τὸ ἀπόσπασμα τὸ πιὸ μεγάλο καὶ τὸ πιὸ ἄρτιο, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Σολωμὸ στὴν «Ἰόνιο Ἀνθολογία» τοῦ 1834) εἶναι οἱ ἑξῆς:

*Καὶ ἡ πυρκαϊὰ τοῦ Κόσμου ἀναγαλλιᾶζει
Καὶ κατ' Αὐτόν τὴ σπίθα τῆς τινάζει.*

Καὶ σημειώνει ὁ Πολυλάς: «ἐδιόρθωσα... ἕνα τυπογραφικὸ λάθος... τὸ ὁποῖον ἀφανίζει τὸ νόημα». Ὅχι κατ' Αὐτῶν ὅπως ἔχει ἡ Ἰόνιος Ἀνθολογία «καὶ κατόπι τῆς ὄσοι ἐξανατύπωσαν τοῦτο τὸ κομμάτι» εἶναι «βέβαιο ὅτι ὁ ποιητὴς εἶπε καὶ ἔγραψε καὶ

κατ' Αὐτόν... ἐννοώντας, ὡς τὸ βλέπει ὁ καθένας. Ἐκεῖνον ποὺ σήμερα ἀναστήθη».

Πράματα ἀπλά καὶ εὐκολονόητα («ὡς τὸ βλέπει καθένας»). Νά ὅμως ποὺ βρέθηκε τελευταῖα κριτικὸς⁴¹) νὰ ὑποστηρίξη τὴ γραφὴ κατ' αὐτῶν καὶ νὰ δώσῃ μιὰ ἐξωφρενικὴ ἐρμηνεία τῶν στίχων: ἡ πυρκαϊὰ τοῦ κόσμου τινάζει τὴ σπίθα τῆς κατὰ τῶν στοιχείων ποὺ καίονται (τὰ στοιχεῖα καίονται καὶ ἡ πυρκαϊὰ τινάζει ἐναντίον τους τὴ σπίθα τῆς I). Κτ' ἀκόμα νὰ βεβηλώσῃ ἄλλη μιὰ φορὰ τὴ μνήμη τοῦ Πολυλά γράφοντας τ' ἀκόλουθα βλάσφημα λόγια: «Ὁ Πολυλάς παρεξήγησε καὶ παρερμήνευσε τὸ στίχο δείχνοντας πὼς πολὺ λίγα κατάλαβε ἀπὸ τὴν ὑπέροχη ποίηση τοῦ Σολωμοῦ... Εἶναι τερατώδης ἡ ἐρμηνεία τοῦ Πολυλά... Ὁ Πολυλάς, εἶμαι βέβαιος πὼς ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τῆς τρίτης περιόδου καὶ τοῦ «Κρητικοῦ» πολὺ λίγα κατάλαβε κτ' ἀπὸ ἄποψη ἐννοιῶν κτ' ἀπὸ ἄποψη μορφικῆς τελειότητος τῶν στίχων».

Δὲν ἔμεινε χωρὶς ἀπάντησιν καὶ χωρὶς διαμαρτυρία καὶ ἡ ἄστοχη ἐρμηνεία καὶ ἡ ἄτοπη βλασφημία⁴²). Ὁ κ. Μιχαλόπουλος ἀνταπάντησε (Τὸ Βῆμα 15 Ἰουν. 1948). Κτ' ἐνῶ ἄλλοτε εἶχε περιφρονητικὰ ἀποκαλέσει τὰ χειρόγραφα καὶ τὴν ἀσχολία μας μὲ αὐτὰ «μεθυσομένα πράματα», τὴν ἐπικαλεῖται τὴ γραφὴ τῶν χειρογράφων καὶ, σὰν φιλόλογος κακῆς σχολῆς, τὰ θέλει ἀλάθητα. Ἔτσι—μᾶς λέει—δημοσιεύτηκε στὴν Ἰόνιο Ἀνθολογία «ἀπὸ χειρόγραφο τοῦ ἴδιου», διόρθωσις δὲν περιέχεται στὰ *Exgata*, ἔτσι δημοσιεύει τὸ στίχο ὁ φίλος του [I] νεοελληνιστῆς Σάντερς, ἔτσι ὁ Στάης, ἔτσι ὁ ἐξαιρετὸς φίλος του ὁ Γρασσέττης, ὁ ὁποῖος μάλιστα—μᾶς πληροφορεῖ ὁ κ. Μιχαλόπουλος—«θέτει τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ ἰδιαίτερο χειρόγραφο τοῦ Σολωμοῦ μὲ πολλὰ ἄλλοιῶσις στίχων».

Φυσικὰ ὄλοι αὐτοὶ παίρνουν τὸ ἀπόσπασμα καὶ τὸ ἀνατυπώνουν ἀπὸ τὴν Ἰόνιο Ἀνθολογία («καὶ κατόπι τῆς ὄσοι ἐξανατύπωσαν τοῦτο τὸ κομμάτι» ὁ Πολυλάς), καὶ ἐπαναλαμβάνουν τὸ λάθος^{42a}). Τὸ ὅτι δημοσιεύτηκε κατ' αὐτῶν στὴν Ἰόνιο Ἀνθολογία δὲν ἔχει καμιά σημασία. Ὁ Σολωμὸς ξέρουμε πὼς ἔγραφε μ' ἕνα σύστημα περιπου φωνητικῶ. Θὰ ἔδωκε τὸ ἀπόσπασμα νὰ τὸ ἀντιγράψῃ κάποιος ἀντιγραφέας, κτ' αὐτός, μὲ τὴ λογιότερη μόρφωσή του, ἔκαμε τὴν παραδιόρθωσιν—ἴσως κτ' οἱ ἴδιοι οἱ συντάκτες τῆς Ἀνθολογίας. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει κάποια σημασία εἶναι πὼς ἡ Ἰόνιος Ἀνθολογία τυπώνει κατ' Αὐτῶν (μὲ κεφαλαῖο) ποὺ δὲ δικαιολογεῖται καθόλου ἂν αὐτὰ τὰ Αὐτὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα. Ἡ γραφὴ μὲ κεφαλαῖο μᾶς ὁδηγεῖ ἴσια ἴσια πρὸς τὸ Αὐτόν (μὲ κεφαλαῖο) τοῦ αὐτογράφου.

Κάποια ἰδιαίτερη μνεία χρειάζεται ὅμως γιὰ τὸν Γρασσέττη. Γράφει ὁ κ. Μιχαλόπουλος: «Αὐτός τέλος ὁ ἐξαιρετὸς φίλος του, ὁ μεταφραστὴς τοῦ Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν στὴν ἰταλική, ὁ καθηγητὴς